

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTIK

BACHER VILMOS ÉS BÁNÓCZI JÓZSEF.

HARMADIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R. TÁRSULAT KIADÁSA.

1886.

TUDOMÁNY.

Abulvalid. ¹⁾

I.

Valahányszor a zsidóság valamely idegen kultúrával bensőleg érintkezett, mindig gyarapítá az abban rejlő eszmékkel a saját eszméinek körét és ezt állandóan oly ritka készséggel és oly meglepő fogékonysággal tette, hogy méltán látjuk ebben a zsidóság fejlődésének egyik legjellemzőbb mozzanatát.

A zsidóság szellemének sajátos termékei teljes idegen eszmekörök által áthatva sem tagadták el az őket jellemző alapon-dolatokat; sőt ezek, az idegen elemek által termékenyítve, de előlük el nem bukva, életképességüket folyton beigazolták.

Ez érintkezések és az általuk létesült szellemi mozgalmak tanulmányozása nemcsak *elméleti*, történettudományi értékkel s fontossággal bír: sőt *gyakorlati* irányban arra taníthat bennünket, hogy zsidóságunkban mik az örök időkre lényeges elemek, melyeknek hivatása, hogy a vallásos és felekezeti élet kidomborodó mozzanatai maradjanak; mik ellenben a históriai kombinációk változó, egyre folyamatban levő termékei, melyek más históriai kombinációk közé kerülvén, okszerűen ezek mértéke szerint módosulnak, fejlődnek.

¹⁾ 1. *Bacher* V. Joseph Kimchi et Abulwalid Merwan ibn Ganah Étude d'histoire d'exgèse. (Extrait de la Revue des Études juives. Tome VI.) 1882. — 2. *Ugyanaz*. Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des Abulwalid M. ibn Ganah. (Bécs, 1884. a cs. akadémia értékezései során.) — 3. *U. a.* Berichtigungen zur Neubauer'schen Ausgabe des Kitâb al-usûl 1884. (Zeitschr. der deutsch-morgenl. Gesellschaft. XXXVIII. köt. 620—629. lapjain.) — 4. *U. a.* Etymologisirende Worterklärungen bei Abulw. 1885. (Zeitschrift für d. alttest. Wissenschaft. V. köt. 138—151. lapjain.) — 5. *U. a.* Abulwalid Merwan ibn Ganah élete és munkái és szentírásmagyarázatainak forrásai (a budapesti országos rabbiképző 1884/5. értesítőjének elűljáró értekezése.) Budapest, 1885.; ugyanaz németül. — 6. *U. a.* Die hebräisch-neuhebräische und hebräisch-aramäische Sprachvergleichung des Abulw. M. i. G. (Bécs, 1885. a cs. akadémia értékezései során.)

Mint minden egyéb téren, úgy itten is a történelmi kutatás »az élet tanítómestere«.

A hellenizmussal való érintkezés a zsidó vallás okmányainak az alexandriai philosophia szellemében való feldolgozását vonta maga után. Egy irodalom termett meg, melyben ép oly része van a zsidó szentírás gondolatainak, mint az idegen philosophia eszméinek.

Még életbevágóbb, mert gyakorlati hatása volt a római szellemmel való érintkezésnek Palesztinában. Mint mindenütt a világon, a hová csak a rómaiak hódító kardja ért, a római jog s törvénytudomány, a jogi intézmények voltak azok, a miknek hatása alól a hódoló népek magukat ki nem vonhatták. A zsidó törvényfejlesztés, mely ép ez időtájt kezd vala iskolászerűen megindulni, nem menekülhetett e hatalmas érintkezés döntő befolyásától; nem is akart tőle menekülni. Mindenki tudja, hogy abban az időben mennyi jogi alapelvet, a jogi deductió módszerének mily számos sarkalatos tételeit kölcsönözte a rabbinizmus a rómaiak jogi rendszeréből, hogy néhány ide vágó jogi műszó is (minek példákat említenem?) átment a rómaiaktól a zsidó törvénytudományba. Kedvező körülmény volt, hogy a zsidóknak ama régi tana, hogy az írott törvényen kívül még szóval hagyományozott törvények is szabályozzák az életet, egybevágott a római jogforrások két nagy csoportjának: a *jus scriptum* és a *jus non scriptum* megkülönböztetésével. E felfogás most még élénkebb fejlődésnek indulhatott. Az írott és a szóbeli törvény megkülönböztetése aztán az írástudóknak alkalmat adott, hogy az írott törvénynek a megváltozott társadalom alkotta új viszonyok folytán fel-felmerülő hézagait egyre kipótolják.¹⁾ A törvényt fejlesztő körök *bölcsészeknek*, *chakhámim* neveztetnek, miképen a rómaiakuál is *prudentes* volt a nevük; magát a törvénytudományt meg *chokhmá-nak*, *okosság-nak* nevezik,²⁾ — kifejezés, mely különben a régi zsidó irodalom egészen más körét szokta jelölni — miképen a rómaiak is *juris prudentiá-nak* hívták. Nevezetes, hogy a *chakhámim* *competentiája* a régi törvényt szemben, több mozzanatra nézve egyezik

¹⁾ *Hochmuth* rabbi (Magy.-Zs. Szemle I. köt. 556. lap 2. jegyzetében) nagyon helyesen mutat rá arra a befolyásra, melyet a rómaiak jogtudományi munkálkodása a misna szerkesztésére gyakorolhatott.

²⁾ I. a helyeket Bachernél: *Agada der babyl. Amoräer*. 128. l. 65. j. *Agada d. Tannaiten*. 186. lap.

a prudentes és consulti competentiájával ugyanazon irányban. Csak egyet akarok megemlíteni: *Corrigere leges propter utilitatem publicam.*

De a zsidóság történeti pályáján e felekezet tudományára és művelődésére egy nép befolyása sem érvényesült hathatósabban, mint a középkorban az arabé. Tegyük hozzá nyomban, hogy az arab alatt itt nem ethnographiai kört értünk, hanem inkább nyelvi és vallási közösséget. A muhammedánok sajátos irodalma, a mennyiben nem épen az iszlámot valló egyes népek nemzeti geniusának nyilvánulását képezi, az iszlám egyházi nyelvén, az arabon van lerakva. Ez univerzális muhammedán irodalommal való megismerkedés adta a leghathatósabb lökést a zsidó tudomány fejlődésének a középkorban.

A zsidó vallás bölcsészete, vagyis inkább speculativ dogmatikája a középkorban — ugyanaz különben, melynek olvasmánya rabbiképző intézetünkben positiv modern vallástudomány helyett még mai napig is egyedüli tárgyát képezi a zsidó vallásphilosophia oktatásának — nem egyéb, mint a muhammedán vallásbölcsészeti formájának s anyagának alkalmazása a zsidó vallásra. Sőt még a pusztán halákhai irodalomnak is kelle éreznie a rokon tartalmu s irányu muszlim irodalomnak hatását. A halákha-irodalom fejlődésének legjelentékenyebb fordulópontja, a legeslegelső halákhai kódex megalkotása Maimonides által. Ezen, a zsidó halákha természetétől teljesen idegen irodalmi gondolatra Maimonidest kétségtelenül a muszlim törvény-irodalom szemlélete birta; ez idegen példa nélkül nem adja magát a muhammedán kódexek zsidó hasonmásának megteremtésére. És tényleg, a ki valaha a muhammedán ritus- és törvénytudomány irodalmával foglalkozott, egy pillanatig sem fogja kikerülhetni figyelmét az a formai hasonlat, mely a Maimonides-féle törvénykódex között egyrészről és a muhammedán kódexirodalom között másrészről fennforog. Ez a congruentia annyira terjed, hogy p. o. — azért említem ép e mozzanatot, mert leginkább mutathatja, hogy itt nem véletlenséggel van dolgunk — Maimonides az ő kódexét a »széfer ham-maldá«-n kezdi, mely a dogmatikai ismereteket is magában foglalja, a muhammedán traditió-irodalom főmunkájának az Al-Buchári-féle kánonnak meglegeleje a *kítáb al-imán* (a hit), aztán a *kítáb al-ilm* (a tudásról szóló könyv). A ki tudja, hogy M. mily járatos volt a muhammedán irodalomban,

azt nem fogja meglepni az az észrevétel, hogy a *Jad hachazáka* szakasztott oly viszonyban áll a muhammedán kánonjog-irodalomhoz, mint a *Móreh* a muhammedán dogmatika irodalmához.

II.

Igen nagy foganatja volt az arab kultúra befolyásának a zsidó tudományosság fejlődésére a *nyelvtudomány* terén. E befolyásra, mint legelső fejlődéstörténeti okra vezethető vissza utolsó sorban a sémi összehasonlító nyelvtudomány alakulása is. Legközvetlenebb hatása volt azonban azon mélységes s következetes grammatikai rendszernek, melyet az arabok a maguk nyelvére nézve megteremtettek volt, a héber nyelv alkatának s törvényeinek felismerésére való alkalmazása.

A héber nyelv tudományos tárgyalásának ez új iránya, mely hivatva volt, nem csak a héber nyelv grammatikai vizsgálását, hanem a héber szókincs szabatos meghatározását és általa az *írásmagyarázat módszerét* is reformálni, megteremtőjéül ismeri *Jehúda Chajjúds* kordovai tudóst a X. század végén, ki a héber nyelv gyökereinek egy új theoriájával lépett elő és az újdont új elmélet fonalán az ige alaktanárt, a grammatika e legfontosabb fejezetét teljesen új alapokra fektetvé. E theoria egy csapással véget vetett a régiebb irodalomban uralkodó azon nyers empiriából kiinduló szemléletnek, mely a szó gyökereinek csakis azon elemeit vette észre, melyek az írásban állandóan találhatók. Chajjúds tekinthető mint az újabbkori héber igetan őse, a meny nyiben a héber gyökök tényleges vagy virtuális kétszótagúságát (vagy akár mondjuk hárombetűségét) legelőször ő említette. Könnyen elképzelhető, mily nagy változás esett a héber nyelv alaktanártának előadásán az arab grammatika befolyása által előidézett e nyelvtani reformáció által! Teljes grammatikai systemát Chajjúds még nem alkotott. De megalkotta az ő előzményeiből kiindulván és az ő rendszerének tökéletesítése által magát e nagy feladatra előkészítvén, az ő fiatalabb kortársa *Abulvalíd Merván b. Dsanách*, szaragosszai tudós a XI. század elején.

Azon nagy irodalmi tényeknek, melyek az arab nyelvtudomány befolyását s hatását jelzik a héber nyelvtudományra, tető és fénypontját Abulvalíd jeleníti elénk. Őt nevezhetjük a zsidó *grammatikai rendszer* első megalapítójának és így közvetve a józan írásmagyarázat mesterének is. Az ő vállain nyugszik a Kimchik által közvetítve a későbbi korszakok zsidó nyelvtudománya,

melynek mesterei az Abulvalíd állításait sokszor egyszerűen átveszik, hivatkozás nélkül kútforrásukra (l. I. sz. a. dolgozatot).

Ki ez irodalmat annak szülőanyjától, az arab nyelvészeti irodalomtól elkülönítve szemlélné, bámulattal fogja észrevenni azt a nagy ugrást, melyet a Chajjúds és Abulvalíd munkáinak egymásután következőse előttünk tüntet. Tagadhatatlanul tekintélyes, de körére nézve mégis csak aprólékos kezdet után, minden közvetés nélkül egy teljes rendszer; az alapkö lerakása után a nélkül, hogy az épület többi részeit készülni látnók, mindjárt a teljes, díszes épület falastól tetőstül: teljes grammatikai rendszer és teljes szótár!

E rohamos ugrás irodalomtörténeti magyarázata azonban nem okoz nehézséget, ha a következőről nem feledkezünk meg. A mint meg volt adva a gondolat, hogy a héber nyelv törvényeit, jelenségeinek magyarázatát, az arab nyelvtudomány módszerének a szent nyelv anyagára való alkalmazása által érhetjük el legbiztosabban: a hozzá értő tudósnek csak az arab irodalom gazdag kincstárában kellett széjjel néznie, hogy készen lelje a keretet, melyen belül a héber nyelvtudomány teljes rendszerét elhelyezheti. Mert az arab nyelvtudomány a XI. században már átélte volt klaszszikus korszakát és teljes fejlettségben foglalta el helyét a muhammedánok tudományos rendszerében. Ezen tény megfontolása fogja nekünk megmagyarázni azt a teljességet, melylyel Abulvalíd — persze a nagy feladatra monographiái és polémiai tevékenysége által előkészülve — megalkotja a héber grammatika és szótár rendszeres megalapításának nagy művét.

De azért ne higyjük, hogy A. szolgálai utánzója volt az arab mintaképeknek. Bátran mondhatjuk, hogy a héber nyelvtudományban a XI—XIX. századig nem lépett fel eredetibb író, mint épen A. Külesönző volt a forma dolgában, de teremtő, alkotó az anyag felfogását tekintve. És hogy miben és mennyiben állott A. eredeti teremtése, annak megítélésében alig bizhatnók magunkat jobb vezérre, mint *Bacher Vilmosra*, ki egy csomó monographiában egyenkint tárgyalgatja az A. tudományos állásún vonatkozó kérdéseket.

III.

Szerzőnknek e téren voltak elődei. Az Abulvalíd tudományos munkájának valódi átértése s megbecsülésére, valamint a zsidó irodalom sok egyéb fejezetére nézve úttörő volt *Munk*

Salamon, ki az A. munkásságát tárgyaló magvas munkájával (1851.) a zsidó nyelvtudomány történetének új ösvényeket nyitott. Ő volt a legelső, ki, mintán Ewald annak csak hiányos tartalomjegyzékét ismertette volt, A. nagy grammatikájából terjedelmes szöveget tett közzé az eredeti arab nyelven, mely Abulvalidot mint klaszszikus arab stilstát is megismerteti velünk; eddigelő csak a szótár eredeti szövegéből birtunk kivonatokat *Gesenius* nagy szótárában és egyébütt. Elég érdek volt már most felköltve e tanulmányok iránt, hogy a grammatika legalább héber fordításának közzétételére az idő elérkezettnek lássék. (Goldberg-Kirchheim, 1856.) Muuk úttörő előmunkálatából legelőször nyertünk alapos értesülést azon gazdag positiv és polemikus irodalmi működésről is, melyet A. részint tanainak megalapítása, részint pedig az azok elismerése ellen konok makacssággal ellenszegülő vaskalaposok megezáfólása körül kifejtett volt. E tevékenység A. nagy munkáit előkészítő számos kisebb-nagyobb értekezést s röpiratot létesített, melyek leginkább csak sovány idézetekből voltak elég hiányosan ismeretesek, míg a zsidó nyelvtudomány történetének egy másik híres művelője *Derenbourg József*, az angol s orosz könyvtárakban meglevő kézirati példányokból A. kisebb munkáit s polemikus iratait egybegyűjtve kiadta, francia fordítással kísérte, szakszerű jegyzetekkel felvilágosította, és e gyűjteményt megelőző tudós bevezetésben azoknak irodalomtörténeti helyét megvilágította. (1880.)

Ezalatt A. szótárának arab eredetije (*Kitáb al-uszúl*) is *Neubauer Adolf* által, úgy a hogy (lásd a 3. sz. a. dolgozatot), kiadódott, miáltal meg van adva az alkalom, hogy e híres s alapvető munkának, mely eddigelő csak szórványos kivonatokból s héber nyelvű idézetekből volt ismerve, szeme közé nézhessünk.

Így tárult elénk az A. felhasználására és egyrészt tudományos állásának, másrészt befolyásának megítélésére megkívántott anyag. Elérkezett az idő, hogy A. munkásságának történelmi méltatásához fogjanak. Büszkék lehetünk rá, hogy ez anyag tudományos eredményeinek megvonása körül legtöbb érdemeket szerzett tudós közülünk került ki, a ezimben kitett dolgozatok szerzőjének személyében.

IV.

Abban a kényes helyzetben vagyok, hogy úgy e munkálatok szerzőjének e Szemléhez való állása, miut másrésztől e sorok

írójának a szerzőhöz való viszonya alig engedik, hogy kivált e lapokban B. ide vágó kitűnő munkáiról azzal az illő dicsérettel nyilatkozzam, melyet e munkák a külföld szigorú kritikájának ítélőszéke előtt is kivívtak. Másrészt meg pusztán csak ismeretetésre szorítkozzván, könnyebb a feladatom. Ha csak e czikkünk felírásában közölt czímetek tekintjük meg, úgy már is átlátható azon munkaterv, melyet B. Abulvalíd-dal szemben követett.

Ha azon új mozzanatok fölött tartunk szemlét, melyekkel A. a héber nyelv tudományos tárgyalását gazdagítá, úgy mindenekelőtt szemünkbe ötlük az a tény, hogy mind alaktani s mondat-tani, mind pedig szótári téren benne ünnepelhetjük a héber nyelv összehasonlító tárgyalásának megalapítóját. Ez oly tény, melynek elismerésében mai nap minden elfogulatlan író (csak Renant említjük) egyetért. Soványak és — különösen elméleti tekintetben — fogyatékosak voltak e tekintetben az előző kísérletek. A. azzal a nagy tudományyal, melylyel az arab nyelv s nyelvtudományi irodalom terén rendelkezett, az araméus nyelvjárásokon és az úgynevezett új-héber nyelven kívül (ezekkel foglalkozik B. 6. sz. a. értekezése) különösen azon tanulságokra van figyelemmel melyeket a héber nyelv tényeinek magyarázatára nézve az arab nyelv jelenségeiből vonhatunk le. Nem hasonlítgatott nyakra-főre, derűre-borúra; sőt mondhatjuk, hogy a mennyire csak lehetett, magából a héber nyelvből magyarázta a héber nyelv jelenségeit (4. sz. a. dolgozat). Ha tudjuk, hogy túlbuzgó félig tudás a legújabb időkig mennyit vétkezik e téren, úgy nem vonhatjuk meg bámulattunkat a XI. századbeli spanyol-zsidó írótól, ki e sikamlós kutatás exakt módszerét megnyitotta és különösen szintaktikai és szótári tekintetben nagyrészt mai napig is igazaknak mondható észrevételekkel világosította meg a nyelv alakulás sötét műhelyét. Nagy köszönettel tartozunk B.-nek, hogy A. munkáiból az erre vonatkozó tényadatokat lelkiismeretes teljességgel egybeállította és jól ismert tapintatosságával elrendezte. (2. sz. a.) De főképen az 5. sz. a. munkáért vagyunk neki lekötelezve. Itt A. életrajzán kívül tudományának s búvárkodásának kútforrásaival, nagy elődéhez Chajjúds-hoz való viszonyával ismerkedünk meg és a Ch álláspontjához mereven ragaszkodó túlbuzgó ellenfelek ellen vitt polemianak, melyet a Derenbourgtól kiadott apróbb értekezések foglalnak magukban, megértésére nézve a kellő álláspontra helyeztetünk.

Leginkább azonban mint írásmagyarázó köti le A. a figyel-

münket A. nem volt az az ember, ki csupán csak szókon és alakokon töprenkedjék, pusztán csak aprólékokat bolygasson, hangyabolyt rakjon. Ez az ember valóságos philologus természet volt, eleven érdekekkel a reáliák iránt, éber figyelemmel a kultúrmozgásokra, de első sorban egészséges érzékkel a töle átkutatott nyelven lerakott irodalom iránt. Grammatikai értekezései és nagy munkája, de főképp szótára nagy tárházát nyújtják az exegézisnek, és könnyű dolga volt az utódoknak s epigonoknak azzal, hogy A.-nak az egyes szómagyarázatokhoz fűzött írásmagyarázó jegyzeteit, a biblia könyvenként folyó értelmezésébe átvették. És tényleg a java annak, a mit ők az írásmagyarázat terén cselekedtek, A.-nak róható fel érdemül.

Hiába keressük nála azokat a csillogó ötleteket, melyek már szerzőjük elméjében sem tartanak számot a komoly vélemény jogára, hiába azokat a czifra élczczel tarkított elmefuttatásokat, melyek inkább szellemi gimnasztika akartak lenni, sem mint törekvés, a fenforgó kérdéseken lendíteni, az igazságot megtalálni, vagy legalább is keresni. Értelmező megjegyzései nem véletlenek, elszigeteltek, pillanatnyi természetiek; sőt öntudatos rendszernek, komoly hermeneutikai gondolkodásnak láncszemei azok. Rendszert s törvényszerűséget kimutatni: ez volt gondolkodásának a vezérlő fonala. Nagy tisztelettel viseltetett az írásmagyarázás öröklött hagyománya iránt (70. l. és sok helyütt), de nem volt rabja. Mily szabad önállóság jellemzi őt csak a *tar-gum*-mal szemben (63. l.)!

Munkája, de kivált szótára, nem csupán irodalomtörténeti értékkel bír, mint a zsidó nyelvtudomány irodalmi fejlődésének egyik adata. Még modern időnkben is haszonnal folyamodunk hozzá és útmutatása nem egy esetben a helyes ösvényre vezethet. Tanúság reá az a nagy haszon, melyet belőle az ő geniusával sok tekintetben rokon *Gesenius* a maga héber *Thesaurus*-a szerkesztése alkalmával húzhatott.

Abulvalíd munkáiból még nincsen kiszedve az a sok gyöngy, melylyel ismereteinket meggazdagíthatjuk. Jól cselekedett Bacher Vilmos, hogy a czímben idézett dolgozatait e férfiú munkái jellemzésének szentelte; jól cselekszik azzal is, hogy a *Rikma* eredeti arab szövegének kiadásán fáradozik.

Budapest.

GOLDZIEHER IGNÁCZ.